

DOI: 10.7596/taksad.v5i1.457

Kur'an'da “Sebîl” Kelimesi Bağlamında “Yol”

Kavramının Semantik Analizi

İbrahim Yıldız¹

Öz

Bu çalışmada sebîl kelimesi bağlamında Kur'an'daki yol kavramının hangi anlamlarda kullanıldığının tespitine çalışılmıştır. İnsanoğlunun doğumundan ölümüne kadar bu dünyada hem zamanda hem de mekânda yolculuk etmek zorunda olması, onun bir yol izlediğini gösterir. Yolların insanları gitmek istedikleri yerlere ulaştırmasından mülhem olarak Allah'ın rızasına götüren tüm vasıtalara Allah'ın yolu denilmiştir. Bu bağlamda Kur'an'da sebîl, sırât, tarîk ve sünen gibi yol manasına gelen kelimelerin de önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Dolayısıyla aynı anlamı ifade etseler bile zaman zaman farklı anlam ve olgulara işaret edebilen bu kavramların semantik bir analize tabi tutulması önemlidir. Bu çalışma, aynı zamanda Kuran'da yol kavramı ile dünya hayatı ve imtihan olgusu arasında nasıl bir ilişki kurulduğunu açıklamaya çalışmaktadır. Çalışmada, sebîl kelimesinin semantik incelemesi yapılmış, ayrıca Kur'an'daki diğer yol anlamına gelen kelimeler incelenerek konu bütünlüğünün sağlanmasına gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sebîl, sırât, tarîk, sünen, Allah'ın yolu, Allah'ın rızası.

¹ ibrahimbursevi@hotmail.com

Semantic Analysis of the Word "Sabil" in the Quran

Abstract

This study examines the meaning of the word “sabil” which means road/path in the Quranic context. The travel of human beings in time and space from the very beginning time of their birth until death, means that they are on a road. Because of the road leads someone wherever he or she wants to go, the means which lead someone to God called as sabil-Allah (road of God). In this context, there are a lot of words like “sabil”, “sırat”, “tariq”, “sunen” which all means road in Quran. Then, the semantic analysis of these words which sometime have different meaning, has great importance. This work also investigates the relations between the word sabil and the trial of worldly life. Consequently, this study carries out a semantic analysis of the word “sabil” and other related words which have the same meaning.

Keywords: Sabil, Sabil-Allah, Road of God, Sırat al-Mustaqim.

Giriş

İnsan ve yol, birbirinden ayrılmaz bir ikilidir. Doğum ile başlayan zamanda yolculuk hızla ölüme doğru ilerlemektedir. “Onlar, başlarına bir musibet gelince, ‘biz şüphesiz Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz’ derler”² âyeti, dünya hayatının Allah’tan gelip yine Allah’a uzanan bir dönüş yolu olduğunu hatırlatmaktadır. Gündelik konuşmalarda ölenlerin ardından kullanılan “âhirete yolcu ettik” tabiri, ölümün bir son olmayıp yolculuğun devam ettiğini anlatmaktadır. Mekânda yolculuk ise rızık merkezli olarak birçok canlının mecbur olduğu bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ölüm kaçınılmaz bir gerçek³ olduğu için insan, bu dünyada bir misafir gibidir.⁴ Bu geçici dünya hayatında Müslümanların tek hedefi Allah’ın rızasını kazanabilmektir. Bu hedefe ulaşmanın yegâne yolu da Kur’an’da “sebîlullah,⁵ sırâtullah,⁶ sırât-ı müstakîm,⁷ tarîk-ı müstakîm,⁸ hüdallah⁹” gibi kavramlarla tanıtilen Allah’ın yoludur. Bu açıdan her mümüne

² el-Bakara, 2/156.

³ Âl-i İmrân, 3/185; el-Enbiyâ, 21/35; el-Ankebût, 29/57.

⁴ “Benim dünya rahatlığı ile işim yok. Ben, dünyada bir ağacın altında gölgelenip sonra oradan ayrılıp giden bir yolcu gibiyim.” Tirmizî, “Zühd”, 44; İbn Mâce, “Zühd”, 3.

⁵ el-Bakara, 2/195.

⁶ eş-Şurâ, 42/53.

⁷ el-En’âm, 6/153.

⁸ el-Ahkâf, 46/30.

düşen, Hz. Peygamber'in "Allah'ım! Senden beni doğru yola iletmeni ve o yolda başarılı kılmanı niyâz ederim"¹⁰ diye dua ettiği Allah'ın yolunu bulmak ve sapmadan o yolda dosdoğru yürümektir. Doğru yola iletmek ve onu tanıtmak şüphesiz ki Allah'a aittir.¹¹ Bu bağlamda insana düşen görev ise Allah'ın yolunda olmayı içtenlikle istemek,¹² doğru yolu bulduğunda hedefe atılan ok gibi dümdüz gitmek¹³ ve bu yoldan çıkmamak için tüm gayretini sarf etmektir.¹⁴ "Uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz"¹⁵ âyeti, bu konuda insanoğlunun kendi isteğinin ve gayretinin önemini vurgulamaktadır.

1. Sebîl Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

"Sebîl / سَبِيلٌ" kelimesi, "s-b-l / سَبَلٌ" kökünden türemiş olup sözlükte açık ve büyük yol,¹⁶ kolaylıkla ulaşılabilen yol,¹⁷ yolun ortası veya çokça kullanılan bölümü¹⁸ manalarına gelir. Sebîl, kullanılması alışkanlık haline gelmiş olan yani sıkça kullanılan yollara verilen bir isimdir.¹⁹ "S-b-l" kökünden türeyen kelimelerin çoğunluğu, bir şeyin yayılıp gelişmesi, bollaşması ve uzaması mânâlarını içerir. Gerçek anlamdaki "yol" da yeryüzünün bir yerini diğer bir yerine bağlayacak şekilde uzayıp gittiğinden dolayı sebîl kelimesi ile isimlendirilmiştir.²⁰ Bu kelime hem müzekker, hem de müennes olarak kullanılmakta olup²¹ Hicaz yöresinde müennes kullanım, Temim yöresinde ise müzekker kullanım daha yaygındır.²² Kur'an'da her iki kullanıma da örnekler vardır.²³ Ezherî'ye (370/980) göre

⁹ el-En'âm, 6/71.

¹⁰ Müslim, "Zikir", 78.

¹¹ en-Nahl, 16/9.

¹² el-Fâtiha, 1/6.

¹³ Hûd, 11/112.

¹⁴ el-Bakara, 2/168.

¹⁵ el-Ankebût, 29/69.

¹⁶ İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem, Lisânü'l-'Arab, Dâru Sâdır, Beyrut, ty., XI, s. 319; Mütercim Âsım Efendi, el-Okyânüsü'l-basît fî tercümeti'l-Kâmûsi'l-muhît, Matbaatü'l-Osmaniye, İstanbul 1305, III, s. 240.

¹⁷ Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, Besâ'iru zevi't-temyîz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz, tah. Muhammed Ali en-Neccâr, Mektebetü'l-İlmiyye, Kahire 1992, III, s. 185.

¹⁸ Râğîb İsfahânî, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, tah. Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty., s. 223.

¹⁹ Ebü'l-Bekâ, Eyyüb b. Musa el-Kefevî, el-Külliyât, tah. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısrî, Müessesetü'r-Risâle, 3. baskı, Beyrut 1998, s. 513.

²⁰ İbn Fâris, Ebu Hüseyin Ahmed b. Fâris, Mu'cemü mekâyisi'l-luga, tah. Abdüsselam Muhammed Hârun, Dâru'l-Fikr, yy., 1979, III, s. 130; Cebel, Muhammed Hasan Hasan, el-Mu'cemu'l-iştikâkî el-mu'essale li-elfâzi'l-Kur'ân, Mektebetü'l-Âdâb, Kâhire 2010, II, s. 953.

²¹ Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, Kitâbü'l-'ayn müretteben 'alâ hurûfi'l-mu'cem, tah. Abdulhamid Hendâvî, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2003, II, s. 214.

²² İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, XI, s. 320; Âsım Efendi, a.g.e., III, s. 240.

²³ Örn. bk. Yûsuf, 12/108; el-A'râf, 7/146.

kelimenin çoğulu “sübül / سُبُلٌ” olarak gelir.²⁴ Feyyûmî’ye (770/1368) göre ise bu kelime müzekker kullanımın çoğulu olup müennes kullanımın çoğulu “sübül / سُبُولٌ” şeklinde gelmektedir.²⁵ Kur’an’da kelimenin çoğulu olarak sadece “sübül” kullanılmıştır.²⁶

Sebîl kelimesi, tekil ve çoğul formlarıyla beraber Kur’an’da toplam yüz yetmiş altı âyette geçmektedir. Allah lafzı ile birlikte (sebîlullah) altmış dokuz kez, çeşitli zamirlerle birlikte (sebîlühû, sebîlünâ, sebîlî) yirmi iki kez geçmektedir. Yolcu manasındaki “ibnû’s-sebîl” formunda beş defa; sevâe, rüşd, reşâd ve kasd kelimeleri ile “dosdoğru yol” mânâsını oluşturacak şekilde on bir defa; çeşitli kelimeler ile sebîlullahın dışında kalan küfür yollarını ifade etmek üzere de altı defa kullanılmıştır. Bunların dışında tekil biçimde elli dört, çoğul olarak dokuz defa kullanılmıştır.²⁷

Kelimenin bu kadar çok tekrarlanması, onun Kur’an’daki anahtar kelimelerden biri olduğunu göstermektedir. Toshihiko Izutsu (1993), yol anlamına gelen sebîl ve sırât kelimelerinin, Kur’an’a özgü dinî mânânın biçimlenmesinde açık bir rol oynadıklarını ve dikkatsiz bir okuyucunun bile Kur’an’ın başından sonuna kadar bu fikirle dolu olduğunu görebileceğini belirterek konu ile alakalı şu izahı yapmaktadır: “Çok açıktır ki sırât veya onun eş anlamlısı olan sebîl, odak bir kelimedir. Her biri kendine özgü bir mana taşıyan ve Kur’an’ın düşünce sistemine katkıda bulunan büyük bir kelimeler ailesinin başkanı durumundadır. Bu alanın anahtar kelimeleri başlıca üç grupta toplanabilir: 1) Yolun niteliğine ait manalar taşıyan kelimeler. Kur’an bu meseleye yolun düz (müstakîm ve seviyy, vs.) yahut eğri (‘ivec, mu’avvec, vs.) oluşu noktasından bakar. 2) İnsanın iradesini yahut doğru yola sevk edilip edilmediğini gösteren kelimeler. (hüdâ, ihtidâ, reşâd, vs.). 3) Doğru yoldan ayrılmayı bildiren kelimeler. (dalâl, ğavâye, teyhe, vs.)”²⁸ Allah, peygamberler vasıtasıyla yolların düz veya eğri olanlarını insanlara tanıtmış ve hangisine tabi olması gerektiğini bildirmiştir. Buna göre kişi, ömür boyu ilerleyeceği hidayet ya da dalâlet yolunu kendi iradesi ile seçmektedir. Kur’an’da tüm bu süreç yol anlamı ifade eden kelimeler etrafında anlatılmaktadır.

İnsan, hayatını sürdürmesi ve geçimini sağlaması için gitmesi gereken yerlere yollar aracılığıyla ulaşmaktadır. Bundan hareketle hedefe ulaştırılan ve maksuda erdiren vasıta ve

²⁴ Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, Tehzîbü’l-luga, tah. Heyet, Dârü’l-Mısriyye, Kahire, ty., XII, s. 436.

²⁵ Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed, el-Misbâhu’l-münîr, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1987, s. 101.

²⁶ Örn. bk. el-Mâide, 5/16; el-En’âm, 6/153; en-Nahl, 16/15, 69; İbrâhîm, 14/12.

²⁷ Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, el-Mu’cemü’l müfehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 341-344.

²⁸ Toshihiko Izutsu, Kur’ân’da Allah ve İnsan, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar, İstanbul, ty. s. 39-40.

faaliyetlerin tümüne sebîl (yol) adı verilmiştir. Ebû Hayyân el-Endelüsî (745/1344), kelimenin bu özelliğini “sebîl, insanı arzu ettiği şeylere ulaştıran vasıtalar hakkında kullanılır” diyerek vurgulamıştır.²⁹ Bu mânâdaki kullanışa Ankebût sûresinin 69. âyeti örnek verilebilir: “Bizim uğrumuzda cihad edenleri biz elbette yollarımıza iletiriz. Muhakkak ki Allah, iyilik edenlerle beraberdir.” Allah’ın ileticeğini haber verdiği yollar, O’nun rızasına, dolayısıyla da cennete götüren ameller ve hayır yollarıdır.³⁰ Ayrıca âyette “yollarımıza” şeklinde çoğul formun kullanılması, -Kur’an’da sıkça ifade edildiği gibi- Allah’ı bilip tanımaya (marifet)³¹ götüren birçok yol bulunduğu gerçeğine işaret etmektedir³²

Sebîl kelimesi, bazen “Allah rızası için” ve “Allah’ın uğrunda” manalarını içeren sebîlullah kavramı yerine de kullanılmaktadır. Bu yüzden “es-sebîl / السَّبِيلُ ” denildiğinde “Allah’ın yolunda, Allah rızası için vakfedilen, ücretsiz olan, meccanen” manaları kastedilmiş olmaktadır. Buna “مَكْتَبُ السَّبِيلِ” (ücretsiz okul), “كَاتِبُ السَّبِيلِ” (ücret almayan yazıcı) kullanımları örnek verilebilir.³³ “Cins isimler mutlak olarak zikredildiklerinde yalnızca hak/gerçek olanı ifade eder” kuralı gereği Kur’an’da mutlak olarak kullanılan sebîl kelimeleri “Allah’ın yolu, hak yol, dosdoğru yol” anlamlarına gelmektedir.³⁴ Örneğin Zuhrûf sûresinin 37. âyetindeki sebîl kelimesi “doğru ve hak yol olan İslâm dini” mânâsındadır: “Şüphesiz bunlar (şeytanlar) onları hak yoldan saptırırlar. Onlar ise doğru yolda olduklarını sanırlar.”³⁵

Sebîl kelimesi, hayır veya şer herhangi bir hedefe kendisi ile ulaşılan vasıtaların tümü hakkında kullanılmaktadır.³⁶ Allah’ın rızasını kazanmak amacıyla O’nun yolunda yapılan mal ve can fedakârlığı, cihad, su kuyusu açmak, yolcuların konaklaması için hanlar bina etmek, karşılıksız hibeler ve bağışlar³⁷ da anlam alanına girmektedir. Ayrıca bu manalardan hareketle mecazen diğer insanların faydasına vakfedilen müesseseler için de sebîl kelimesi kullanılır olmuştur. Özellikle kültürümüzde sebîl denildiğinde, karşılık beklemeden hayır için dağıtılan

²⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahrü’l-muhît, tah. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed, Dârü’l-Kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 1993, II, s. 73.

³⁰ Zemaşerî, Mahmud b. Ömer, el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’t-te’vîl, tah. Halîl Me’mûn Şeyha, Dârü’l-Ma’rife, Beyrut 2005, s. 824; İbn Atıyye, el-Endelüsî, el-Muharrarü’l-vecîz, tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dârü’l-Kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 2001, IV, s. 326.

³¹ Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer, Mefâtilu’l-gayb (et-Tefsîru’l-kebîr), Dârü’l-Fikr, Beyrut 1981, XXVI, s. 95.

³² Muhammed Esed, Kur’an Mesajı, Meal-Tefsir, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, 5. basım, İstanbul 2002, s. 818.

³³ Reinhart Dozy, Tekmiletü’l-me’âcimi’l-‘Arabîyye, çev. Muhammed Selîm Nu’aymî, Dârü’r-Reşîd, Bağdat 1980, VI, s. 29.

³⁴ İsfahânî, Müfredât, s. 223.

³⁵ Ayrıca bk. el-Furkân, 25/17; el-Ankebût, 29/38; el-Ahzâb, 33/4.

³⁶ İsfahânî, a.g.e., s. 223.

³⁷ Dozy, a.g.e., VI, s. 30.

içme suyu veya büyük şehirlerin işlek caddeleri üzerinde ve genellikle camilere bitişik olarak yapılmış içme suyu dağıtılan taş yapı veya çeşmeler anlaşılmaktadır.³⁸

2. S-b-l Kökünün Anlam Alanı

“S-b-l / سَبَلٌ” kökünden türeyen kelimelerin genel olarak iki temel anlamı vardır. Bunların ilki, bir şeyin kesintisiz olarak sürmesi, yayılıp gelişmesi, bollaşması ve uzaması; ikincisi ise bir şeyin yukarıdan aşağıya doğru inmesi, düşmesi veya bırakılmasıdır.³⁹ Her iki gruptaki kelimelerde de ortak olarak bolluk, bereket ve kolaylık manaları göze çarpmaktadır. Çünkü herhangi bir şeyin aşağıya doğru inişinde veya düşüşünde bir kolaylık, bir şeyin yayılıp genişlemesinde ve uzamasında da bolluk manası vardır.⁴⁰

2.1. Bir Şeyin Yayılıp Gelişmesi, Bollaşması ve Uzaması

“S-b-l / سَبَلٌ” kökünün ism-i fâili olan “sâbil / سَابِلٌ”, bir yola giren ve o yolda seyahat eden yolcu için kullanılmakta olup çoğulu “sâbile / سَابِلَةٌ” olarak gelmektedir.⁴¹ Aynı zamanda “sâbile / سَابِلَةٌ”, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yollarda gidip gelen yolcu kabilelerine de denilir⁴² ve çoğulu “sevâbil / سَوَابِلٌ” olarak gelmektedir.⁴³ “سَبِيلٌ سَابِلٌ” tamlaması “girilmiş ve tutulmuş yol” manasındadır.⁴⁴ Aynı kökten gelen “sebel / سَبَلٌ” kelimesi göz damarlarının örümcek ağına benzer bir şekil alarak gözde meydana getirdiği perdeleme sonucu oluşan hastalığa verilen bir isimdir.⁴⁵ Bu anlamda “işlek ve birçok yolun bir araya gelmesiyle oluşan modern sistem/yol” anlayışına da atıfta bulunuluyor olabilir.⁴⁶ Kelimedeki bolluk manasından hareketle “أَسْبَلَتِ الطَّرِيقُ” şeklindeki kullanım “yolu kullanan kabileler çoğaldı” yani yol işlek oldu demektir.⁴⁷ Aynı şekilde “طَرِيقٌ مَسْبُوءٌ” tamlaması “işlek yol” için kullanıldığı gibi⁴⁸ “çokça izlenen yöntem” manasında da kullanılmaktadır.⁴⁹

³⁸ Nur Urfaloğlu, “Sebil”, DİA, İstanbul 2009, XXXVI, s. 249.

³⁹ İbn Fâris, a.g.e., III, s. 129.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Ege, “Tarık, Sebîl, Sırât ve Şir‘a Kelimelerinin Arap Dili Açısından Mukayeseli Anlamları ve Kur’ân-ı Kerîm’de Kullanılışları”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 2004, sy. 19, s. 21-59.

⁴¹ İsfahânî, a.g.e., s. 223.

⁴² İbn Fâris, a.g.e., III, s. 130.

⁴³ Ferâhîdî, a.g.e., II, s. 214; Ezherî, a.g.e., XII, s. 438, İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 320.

⁴⁴ İsfahânî, a.g.e., s. 223.

⁴⁵ Cevherî, İsmâil b. Hammâd, es-Sihâh (Tâcu’l-luga ve Sihâhu’l-Arabiyye), tah. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dârü’l-İlm li’l-Melâiyîn, Beyrut 1990, IV, s. 1724; İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 322.

⁴⁶ Ege, “a.g.m.”, s. 37.

⁴⁷ İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 320.

⁴⁸ Ege, “a.g.m.”, s. 36.

⁴⁹ Ferâhîdî, a.g.e., II, s. 214.

Bolluk ifadesi “bir malı Allah yolunda vakfedip bol bol harcamak” manasına gelen “sebbele / سَبَّلَ” fiilinde açıkça görülmektedir.⁵⁰ “سَبَّلْتُ التَّمْرَةَ” “Ürün, hayır yollarında ve iyilik çeşitlerinde sarf edildi, bol bol verildi” demektir.⁵¹ Hz. Peygamber, Hayber’deki hurma bahçesi hakkında soru soran Hz. Ömer’e: “أَحْبِسْ أَصْلَهَا وَسَبَّلْ ثَمَرَتَهَا” “Onun aslını [Allah için] hapsed ve [gelirini] tasadduk et”⁵² buyurmuşlardır. Yani “bahçeyi Allah için vakfedip ürününü vakfettiğin kişilere harca” demektir.

İnsan herhangi bir malı vakfettiği zaman “سَبَّلَ الشَّيْءَ” denilir ki sanki o kişi, malını herkesin ulaşabileceği işlek bir yol kılmış gibidir.⁵³ Hollandalı şarkiyatçı Reinhart Dozy’e (1883) göre “sebbele / سَبَّلَ” fiili “bir şeyi meccanen, bedava vermek” manasındadır. Örneğin “سَبَّلَ الْمَاءَ مَجَّانًا” cümlesi “suyu bedava verdi” demektir. Fakat çok kullanımdan dolayı “meccanen / مَجَّانًا” kelimesi hafzedilerek söylenmez ve kısaca “سَبَّلَ الْمَاءَ” denilir.⁵⁴ Müslüman dil âlimlerine göre ise bu kullanım, yukarıda da açıkladığımız gibi “سَبَّلَ الشَّيْءَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ” bir şeyi Allah rızası için bol bol verdi” manasını içermekte olup bu fiilin kullanımında “Allah’ın rızasına ulaşmak maksadıyla karşılık beklemeden verme” manası öne plana çıkmaktadır.⁵⁵

2.2. Bir Şeyin Yukarıdan Aşağıya Düşmesi, İnmesi, Bırakılması

Bu gruba en güzel örnek “esbele / أُسْبِلَ” fiilidir. Örneğin “أُسْبِلَ الرَّجُلُ الْمَاءَ - adam suyu döktü”;⁵⁶ “الْفَرَسُ أُسْبِلَ ذَنْبَهُ” - at, kuyruğunu aşağı saldı”;⁵⁷ “الْمَرْأَةُ أُسْبِلَتْ ذَيْلَهَا” - kadın eteğini aşağı saldı”;⁵⁸ “أُسْبِلَ إِزَارَةَ” - elbisesini aşağı saldı”, demektir.⁵⁹ Kişi elbisesini uzun tutup yerlerde sürüklediğinde “أُسْبِلَ فَلَانٌ ثِيَابَهُ” denilir.⁶⁰ Bir hadis-i şerifte bu fiilden türetilen “مُسْبِلٌ / مُسْبِلٌ” kelimesi, yürürken kibriden dolayı⁶¹ “elbisesini yerlerde sürükleyen kişi” manasında kullanılmıştır.⁶² Benzer şekilde “رَجُلٌ مُسْبِلٌ” tabiri “âdeti veçhiyle her zaman elbisesini yerlerde sürükleyen adam” demektir.⁶² “Sebel / سَبَّلَ” kelimesi de şu hadis-i şerifte “topuktan aşağı sarkıtılmış elbise” manasında kullanılmıştır: “Kim kibirden dolayı elbisesini (yerde)

⁵⁰ Ferâhîdî, a.g.e., II, s. 214.

⁵¹ Feyyûmî, a.g.e., s. 101.

⁵² Nesâî, “Ahbâs”, 3; İbn Mâce, “Sadakât”, 4.

⁵³ İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 320.

⁵⁴ Dozy, a.g.e., VI, s. 27.

⁵⁵ Ferâhîdî, a.g.e., II, s. 214; Feyyûmî, a.g.e., s. 101; İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 320.

⁵⁶ Feyyûmî, a.g.e., s. 101.

⁵⁷ Ferâhîdî, a.g.e., II, 214; Ezherî, a.g.e., XII, s. 437.

⁵⁸ Cevherî, a.g.e., IV, s. 1723.

⁵⁹ İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 321.

⁶⁰ Ezherî, a.g.e., XII, s. 437; İbnü'l-Esîr, Mecdüddin el-Mübârek b. Esîrüddîn, en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser, tah. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü'l-İslâmiyye, yy., 1963, II, s. 339; İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 321.

⁶¹ “Üç kişi vardır ki Allah kıyamet gününde onlarla konuşmaz, onlara bakmaz ve onları temize çıkarmaz; Onlar: “Elbiselerini sürüyerek yürüyen, yaptığı iyiliği başa kakan ve malına yalan yeminle revaç verip satmaya çalışandır.” Müslim, “İman”, 171; Ebu Dâvûd, “Libâs”, 25; Nesâî, “Büyü”, 5.

⁶² Ferâhîdî, a.g.e., II, s. 214.

sürüklerse Allah ona kıyamet günü bakmaz.”⁶³ Ayrıca burun,⁶⁴ başak,⁶⁵ yağmur,⁶⁶ sağanak yağın yağmur,⁶⁷ buluttan dökülen ama yeryüzüne ulaşmamış, havada akmaya devam eden yağmura da “sebel / سَبَلٌ” denilmektedir.⁶⁸ Yağmur, hem yukarıdan aşağıya doğru inmesi, hem de kendisinde bolluk ve bereket barındırması sebebiyle “esbele / أُسْبَلٌ” fiili ile kullanılmıştır. Örneğin “أَسْبَلِ الْمَطْرَ” “yağmur iri damlalar halinde ve yoğun bir şekilde yağdı” demektir.⁶⁹ Zemahşerî, yağmurun yoğunluğundan dolayı sanki araya bir perde inmiş gibi göz gözü görmemesi durumunun, mecazen bu kelime ile ifade edildiğini kaydetmektedir.⁷⁰ “Süble / سُبْلَةٌ” kelimesi ise “geniş alana yağın kuvvetli sağanak yağmur”, demektir.⁷¹

3. Kur’an’da Sebîl Kelimesinin Anlam Çeşitliliği

Arapça’da kelimeler karinelerin işaret ettiği bağlamda kullanılmakta ve içerdikleri mânâlar da bu bağlama göre farklılaşmaktadır. Kur’an’da bir kelimenin farklı âyetlerde farklı anlamlarda kullanılmasına “vücûh” denilmektedir.⁷² Bu itibarla sebîl kelimesi temel anlamı itibarıyla “yol” manasına gelmekle beraber, Kur’an’da geçtiği bağlama göre değişik anlamlar almaktadır.

3.1. Allah’a İtaat Yolunda/Uğrunda

Sebîl kelimesi Allah lafz-ı celâli ile birlikte kullanıldığında (sebîlullah) “Allah’a itaat yolunda / uğrunda” manalarını ihtiva etmektedir.⁷³ Örnek olarak Bakara sûresinin 195. âyeti verilebilir: “Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın...” Bu âyet, “Allah’a itaat ettiğinizi göstermek için O’nun yolunda / uğrunda mallarınızdan infâk edin” manasına gelmektedir.⁷⁴ Yine Nisâ sûresinin 76. âyetinde müminler şöyle tarif edilmiştir: “İman edenler Allah yolunda savaşırılar, inkâr edenler de tâgût yolunda savaşırılar...” Yani iman edenler,

⁶³ İbn Mâce, “Libâs”, 6; İbnü’l-Esîr, a.g.e., II, s. 339.

⁶⁴ Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, el-Kâmûsü’l-muhîr, tah. Muhammed Na’im, Müessesetü’r-Risâle, 8. baskı, Beyrut 2005, s. 1012.

⁶⁵ Cevherî, a.g.e., IV, s. 1723.

⁶⁶ Ferâhîdî, a.g.e., II, s. 214; Ezherî, a.g.e., XII, s. 437; Cevherî, a.g.e., IV, s. 1723.

⁶⁷ İbn Fâris, a.g.e., III, s. 130.

⁶⁸ İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 321.

⁶⁹ Cevherî, a.g.e., IV, s. 1723.

⁷⁰ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, Esâsü’l-Belâga, tah. Muhammed Bâsil, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, s. 435.

⁷¹ İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 321.

⁷² Abdurrahman Çetin, Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi, Dergâh Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2012, s. 344.

⁷³ Mehmet Okuyan, Kur’ân’da Vücûh ve Nezâir -Çokanlamlı Kavramlar, Kelimeler ve Edatlar-, Etüt Yayınları, Samsun 2001, s. 223.

⁷⁴ Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî, Kitâbu tefsîri’l-hamsi mi’e ‘âye mine’l-Kur’ân, tah. Isaiyah Goldfeld, Dârü’l-Meşrik, Şifâ Amr (Filistin) 1980, s. 52.

Allah'ın emirlerine itaat uğrunda savaşır, demektir. Kurtubî, “Onlar (halkı) Allah yolundan alıkoyan ve onu eğri ve çelişkili göstermek isteyen kimselerdir. Hem de onlar âhireti inkâr edenlerin ta kendileridir.”⁷⁵ âyetinde geçen sebîl kelimesini “iman ve itaat” ile tefsir etmekte ve böylece âyete “Allah’a iman ve itaatten alıkoyma” manası vermektedir.⁷⁶ Sebîl kelimesi birçok âyette bu manada kullanılmıştır.⁷⁷

3.2. Yeterlilik, Güç ve İmkân Bulabilmek

Âl-i İmrân sûresinin 97. âyetinde “...Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır...” geçen sebîl kelimesi “güç yetirmek ve imkân bulmak” manalarına gelmektedir.⁷⁸ Hz. Peygamber, buradaki sebîl kelimesinin ne olduğunu soran bir sahabîye “binit ve azıktır”⁷⁹ diye cevap vermiştir. Fahreddîn Râzî, bir şeye yol bulabilmenin o şeye ulaşmaya imkân bulabilmek olduğunu söyleyerek, kişinin hacca yol / imkân bulabilmesinin ölçüsünün beden sağlığının iyi olması, yolculuğu esnasında ölüm korkusunun bulunmaması, yolculuk giderlerini karşılayacak kadar paraya sahip olup ailesine hac yolcuğu süresince yetecek kadar para bırakabilmesi olduğunu kaydetmektedir.⁸⁰

3.3. Çıkış, Çare, Çözüm Yolu

Allah, İslâm'ın azılı düşmanlarından olan Velîd b. Mugîre ve onun arkadaşlarının içine düştükleri sapıklıkları sebebiyle artık iman etmeye bir yol bulamayacaklarını şu âyette haber vermektedir: “Bak, senin için ne türlü benzetmeler yaptılar da saptılar. Artık onlar (çıkış)⁸¹ yolu bulamazlar.”⁸² Ayrıca Abese sûresinin 20. âyetinde geçen sebîl kelimesine de “çıkış” manası verilmiştir: “Sonra ona (doğum anında ana rahminden çıkış)⁸³ yolu(nu) kolaylaştırdı.”

⁷⁵ Hûd, 11/19.

⁷⁶ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, el-Câmi‘ li-ahkâmi'l-Kur‘ân, tah. Abdullah et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006, XI, s. 92.

⁷⁷ Âyetler hakkındaki açıklamalar için bk. Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî, el-Vücûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Azîm, tah. Hatim Salih ed-Dâmin, Merkezu Cum'ati'l-Mâcid, 1. baskı, Bağdat 2006, s. 192; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn, Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir, tah. Muhammed Abdulkerîm er-Râzi, Müessesetü'r-Risâle, 3. baskı, Beyrut 1987, s. 364.

⁷⁸ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-nezâ'ir, s. 192; İbnü'l-Cevzî, Nüzhetü'l-a'yün, s. 365.

⁷⁹ Tirmizî, “Tefsîrü'l Kur'ân”, 4; İbn Mâce, “Menâsik”, 6.

⁸⁰ Fahreddîn Râzî, a.g.e., VIII, s. 168; Ayrıca bk. Komisyon (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, DİB Yayınları, 2. baskı, Ankara 2006, I, s. 639.

⁸¹ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-nezâ'ir, s. 192; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân, tah. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001, XIV, s. 613-614; İbnü'l-Cevzî, Nüzhetü'l-a'yün, s. 365.

⁸² el-İsrâ 17/48; Ayrıca bk. el-Furkân, 25/9.

⁸³ Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî, et-Tefsîrü'l-kebîr (Tefsîru Mukâtil b. Süleyman), tah. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Merkezu Tahkîki't-türâs, yy., 1988, IV, s. 592; Fahreddîn Râzî, a.g.e., XXXI, s. 61; Fîrûzâbâdî, Besâ'ir, III, s. 187.

3.4. Âdet, Gidişât

Câhiliye Araplarının eskiden beri uyguladıkları üvey anneleri ile evlenme âdeti, Nisâ sûresinin 22. âyeti ile yasaklanmış ve şöyle kötülenmiştir: “Geçmişte olanlar hariç, artık babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin. Çünkü bu bir hayâsızlık, öfke ve nefret gerektiren bir iştir. Bu, ne kötü bir yoldur.”⁸⁴ Câhiliye devrinde Araplar, babalarından kalan mallara mirasçı oldukları gibi dul kalan üvey annelerine de mirasçı olurlardı. Baba ölünce büyük oğlu cübbesini çıkarıp üvey annesinin üzerine atarak ona sahip olduğunu ilân eder ve onunla evlenirdi. Bu uygulama yaygın bir câhiliye geleneği olduğundan diğer evlilik yasaklarından ayrı olarak⁸⁵ özel bir vurgu ile - taraflar isteseler bile- kayıtsız ve şartsız yasaklanmıştır.⁸⁶ Âyetteki sebîl kelimesi bu âdeti ifade etmek için kullanılmıştır. Aynı şekilde İsrâ sûresinin 32. âyetinde câhiliye döneminde çok yaygın olan zina âdeti yerilmiş ve yasaklanmıştır: “Zinaya yaklaşmayın. Gerçekten o, bir hayâsızlıktır ve çok kötü bir yoldur (âdettir.)”⁸⁷

3.5. Sebep, Bahane, Vesile

Nisâ sûresinin 34. âyetinde, aile içi geçimsizliklerin çözümünde erkeklerin takip etmek zorunda oldukları sıra açıklandıktan sonra şöyle buyrulmaktadır: “... Eğer size itaat ederlerse aleyhlerine başka bir yol (bahane, sebep⁸⁸) aramayın ...” Bu âyet ile emredilen, itaat ettikten sonra onları üzme veya dövmek için⁸⁹ aleyhlerine bir bahane, sebep, kusur aranmaması bilakis onların affedilmeleridir. Ömer Nasuhî Bilmen (1971), bu âyeti eşlerin geçimsizlikten sonra hatalarını anlayıp yaptıklarından vazgeçtiklerinde kocanın artık onları kınamak ve eziyet vermek için aleyhlerinde hiç bir yol aramamaları şeklinde yorumlamıştır. Günahtan tövbe edenin hiç günah işlememiş gibi olacağı kuralından hareketle yapılan yanlış davranışların sanki hiç olmamış gibi telâkki edilmesinin ve Cenâb-ı Hakk’ın günahkârları tövbe edince affetmesi gibi kocaların da itaat ettikleri takdirde eşlerini affetmelerinin gereği üzerinde durmaktadır.⁹⁰

Sebîl kelimesi aynı zamanda vesile anlamına da gelmektedir. İsrâ sûresi 42. âyetinde Allah şöyle buyurmaktadır: “De ki: “Eğer onların iddia ettiği gibi, Allah'la beraber (başka)

⁸⁴ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-nezâ'ir, s. 192; İbnü'l-Cevzî, Nüzhetü'l-a'yün, s. 365.

⁸⁵ Bu âyetten sonraki âyetlerde evlenilmesi haram olan diğer kadınlar sayılmaktadır. Bk. el-Nisâ, 4/23-24.

⁸⁶ Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, sad. İsmail Karaçam ve diğerleri, Azim Dağıtım, İstanbul, ty., II, s. 535.

⁸⁷ Benzer kullanımlar için bk. el-Furkân, 25/34, 42, 44; el-Ankebût, 29/12.

⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, Nüzhetü'l-a'yün, s. 365; Fîrûzâbâdî, Besâ'ir, III, s. 187.

⁸⁹ Celâleddin Mahallî, Celâleddin Süyûtî, Tefsîrü'l-Celâleyn, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ty., s. 106.

⁹⁰ Ömer Nasuhî Bilmen, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri, İpek Yayınları, İstanbul, ty., II, s. 51.

ilâhlar olsaydı, o zaman o ilâhlar da Arş'in sahibine ulaşmak için elbette bir yol (vesile) ararlardı.” Âyetteki sebîl kelimesinin “vesile” manasına geldiğini kaydeden Ebû İshâk ez-Zeccâc (240/311), bu âyeti yine İsrâ sûresinde bulunan “Onların yalvardıkları bu varlıklar, “hangimiz daha yakın olacağız” diye Rablerine vesile ararlar. O’nun rahmetini umarlar, azabından korkarlar. Çünkü Rabbinin azabı gerçekten korkunçtur.” âyeti ile tefsir etmekte ve her iki âyette de müşriklerin ilah addederek taptıkları putların Allah’a daha yakın olabilmek için çeşitli vesileler / yollar arayacaklarını hatırlatmaktadır.⁹¹

3.6. Din

Allah, Nisâ sûresinin 115. âyetinde, insanları şöyle uarmaktadır: “Kim de kendisine doğru yol belli olduktan sonra Elçi’ye karşı gelir ve müminlerin yolundan başka bir yola uyarsa, onu döndüğü yola yöneltiriz ve cehenneme sokarız. Ne kötü bir gidiş yeridir orası!” Âyette geçen sebîl kelimesine “müminlerin din olarak takip ettikleri yollar” anlamı verilmiştir.⁹² Buradaki yoldan maksat Resûlullah’ın yolu olan İslâm dinidir. Müminler bu yolu takip ettikleri sürece doğru yoldadırlar; bu yola karşı çıkanlar ise -bu manada- müminlerin yoluna da karşı çıkmış olmaktadır. Müminlerin yolundan ayrılma eylemi, cehennemle cezalandırıldığına göre burada yoldan maksadın “din ve dini oluşturan inanç, hükümler ve davranışlar” olduğu anlaşılmaktadır.⁹³

Allah, Hz. Peygamber’e müşriklere şu gerçeği ilan etmesini emretmiştir: “De ki: “İşte bu benim yolumdur (dinimdir⁹⁴). Ben ve bana uyanlar, bilerek Allah’a çağırırız. Allah’ın şanı yücedir. Ben, Allah’a ortak koşanlardan değilim.”⁹⁵ Fahreddîn Râzî, bu âyette dinin yol olarak isimlendirildiğini ve Hz. Peygamber’in insanları bizzat kendisinin takip ettiği yola / dine çağırıldığını belirtmektedir. Çünkü din, insanları sevaba götüren bir yoldur ve Araplar, dinî inanışları insanın üzerinde yürüyüp cennete gideceği yollara benzetmektedirler.⁹⁶ Kurtubî ise âyetteki sebîl kelimesinin yol, sünnet, minhâc, davet ve din diye de tefsir edildiğini fakat bunların manaların birbirlerine çok yakın olduğunu kaydetmektedir.⁹⁷ Ebû Abdurrahmân el-Hîrî (430/1039'dan sonra), diğer âlimlerden farklı olarak bu âyetteki sebîl kelimesine “mesele”

⁹¹ Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, Me‘âni'l-Kur‘ân ve i‘râbüh, tah. Abdülcelîl Abdüh Şebelî, Alemü'l-kütüb, Beyrut 1988, III, s. 241.

⁹² Mahallî - Süyûtî, a.g.e., s. 123.

⁹³ Komisyon, a.g.e., II, s. 145.

⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-nezâ'ir, s. 192; İbnü'l-Cevzî, Nüzhetü'l-a'yün, s. 365.

⁹⁵ Yûsuf, 12/108.

⁹⁶ Fahreddîn Râzî, a.g.e., XVIII, s. 229.

⁹⁷ Kurtubî, a.g.e., XI, s. 469.

anlamı verir ki o zaman âyetin manası şöyle olur: “İşte bu, benim meselemdir, derdimdir.”⁹⁸ Kur’an-ı Kerîm’de sebîl kelimesinin din manasında kullanıldığı pek çok âyet vardır.⁹⁹

3.7. Yol

Kur’an’daki birçok sebîl kelimesi, gerçek manası olan “maddî yol” anlamında kullanılmıştır. Özellikle Allah’ın yeryüzünü insanların yaşamasına uygun olarak yarattığını bildiren âyetlerde geçen çoğul şekildeki “sübül / سُبُلٌ” kelimeleri gerçek manadaki yolları ifade etmektedir.¹⁰⁰ Nisâ sûresinin 98. âyetinde “Yalnız hiçbir çareye gücü yetmeyen ve hicret için yol bulamayan (yani Medine’ye giden yolları bilemeyen¹⁰¹) gerçekten zayıf erkekler, kadınlar ve çocuklar müstesnâ.” geçen sebîl kelimesi ile kastedilen Medine şehrinin yoludur. İbn Kesîr, âyetteki sebîl kelimesinin yol anlamındaki gerçek manasıyla kullanıldığını tâbînin önde gelen müfessirlerinden Mücahid (103/721), İkrime (105/723) ve Süddî (127/745)’den nakletmektedir.¹⁰² Hz. Mûsâ, Mısır’dan kaçıp Medyen’e gitmek istediğinde oranın yolunu bilmediği için Rabbine şöyle dua etmişti: “...Umarım, Rabbim beni doğru yola (yani Medyen yoluna¹⁰³) iletir, dedi.”¹⁰⁴

3.8. Delil

Allah, Nisa sûresinin 141. âyetinde münafıkların bazı özelliklerini şöyle haber vermektedir: “Onlar sizi gözetleyip dururlar. Eğer Allah tarafından size bir zafer nasip olursa: ‘Biz de sizinle beraber değil miydik?’ derler. Şayet inkârcıların zaferden bir payı olursa (bu defa da onlara): ‘Size üstünlük sağlayarak sizi müminlerden korumadık mı?’ derler. Allah, kıyamet gününde aranızda hükmünü verecektir. Allah, müminlerin aleyhine inkârcılara hiçbir yol vermeyecektir.” Dünyadaki bu çekişmenin asıl hükmü âhirette verilecek ve o zaman geldiğinde inkârcılar Müslümanların aleyhine hiçbir yol (delil)¹⁰⁵ bulamayacaklardır. Şu âyette de sebîl kelimesi delil anlamında kullanılmıştır: “...Eğer onlar sizden uzak durur,

⁹⁸ Hîrî, Ebû Abdîrrahmân İsmail b. Ahmed, Vücûhü’l-Kur’âni’l-Kerîm, tah. Fâtma Yûsuf el-Hiyemî, Dârü’s-Sekâ, Şam 1996, s. 173.

⁹⁹ Örn. bk. el-Bakara, 2/217, 273; en-Nisâ, 4/44, 150, 160; en-Nahl, 16/125.

¹⁰⁰ Örn. bk. en-Nahl, 16/15; Tâhâ, 20/53; el-Enbiyâ, 21/31; ez-Zuhuruf, 43/10; Nûh, 71/20.

¹⁰¹ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve’n-nezâ’ir, s. 193.

¹⁰² İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’, Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm, tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, 2. baskı, Riyad 1999, II, s. 390.

¹⁰³ Begavî, Ebu Muhammed Hüseyin el-Ferrâ, Me’âlimü’t-tenzîl, tah. Heyet, Dâru Tayyibe, Riyad 1409, VI, s. 199.

¹⁰⁴ el-Kasas, 28/22.

¹⁰⁵ Kurtubî, a.g.e., VII, s. 187; Neseffî, Abdullah b. Ahmed, Tefsîrü’n-Neseffî (Medârikü’t-tenzîl ve hakâ’i-ku’t-te’vîl), Eda Neşriyat, İstanbul 1993, I, s. 262; İbn Kesîr, a.g.e., II, s. 436.

sizinle savaşmayıp size barış teklif ederlerse; Allah, onlara saldırmak için size bir yol (delil¹⁰⁶) vermemiştir.”¹⁰⁷

3.9. Ceza, Azarlama, Düşmanlık

Allah, Şûrâ sûresinin 41 ve 42. âyetlerinde şöyle buyurmaktadır: “Zulme uğradıktan sonra, kendini savunup hakkını alan kimseye bir yol yoktur. Yol ancak insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenler içindir. İşte onlar için elem dolu bir azap vardır.” Bu iki âyetteki sebîl kelimelerine “düşmanlık,¹⁰⁸ azarlama ve ceza¹⁰⁹” anlamları verilmiştir. Allah, zulmü ve haksızlığı bertaraf etmenin meşru olduğunu, zulme uğrayan kimsenin, zalimden nefs-i müdafaa kabilinden intikamını alması durumunda cezaya müstahak olmayacağını, ceza ve kınamanın ancak insanlara zulmedenlerin, haksız yere insanlara ve onların mallarına tecavüz edenlerin başına geleceğini beyan buyurmuştur.

3.10. Günah, Sorumluluk

Allah, Tevbe sûresinin 90-93. âyetlerinde cihattan geri kalanların durumlarını bildirmektedir. Bedevîlerden bazıları Resûlullah’a gelip cihada çıkmamak için izin istemişler, bir kısmı ise hiç bir mazeret bildirmeden yerlerinde oturup kalmışlardır. Fakat cihattan geri kalanlar arasında zayıf ve hasta Müslümanlar olduğu gibi cihada çıkmak için yeterli malları ve binek hayvanları olmadığı için gözyaşı döke döke geride kalanlar da vardı. Âyetlerde mazeretlerinden dolayı cihada iştirak edemeyen bu kişilerin günaha girmedikleri ve asıl günaha girenlerin zengin ve sağlıklı oldukları halde cihattan geri kalanlar olduğu şöyle beyan edilmiştir: “... İyilik edenlerin aleyhine bir yol (günah, sorumluluk¹¹⁰) yoktur...¹¹¹ Yol (günah, sorumluluk) ancak, zengin oldukları hâlde senden izin isteyenlerdir...”¹¹²

Âl-i İmrân sûresinin 75. âyetinde geçen sebîl kelimesi de aynı şekilde “günah” anlamındadır: “...Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize yol (vebal, sorumluluk, günah) yoktur, dediler...” Bu âyette bazı Yahudi din adamlarının “Yahudilerin kendi dinlerinden olmayanlara karşı yapacakları haksızlıklardan dolayı sorumlu olmayacakları” yorumu kınanmaktadır. Bu anlayışın bir uzantısı olarak Ehl-i Kitap’tan bir kesimin, kutsal bir kitapları bulunmadığı / ümmî oldukları gerekçesiyle Araplar’ı hafife alıp haklı bir gerekçe olmaksızın

¹⁰⁶ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve’n-nezâ’ir, s. 193; İbnü’l-Cevzî, Nüzhetü’l-a’yün, s. 366.

¹⁰⁷ en-Nisâ, 4/90.

¹⁰⁸ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve’n-nezâ’ir, s. 193; Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed, el-Vücûh ve’n-nezâ’ir (Kâmûsu’l-Kur’ân), tah. Abdülhamîd ‘Ali, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, ty., s. 261.

¹⁰⁹ Zemahşerî, el-Keşşâf, s. 982.

¹¹⁰ Dâmegânî, a.g.e., s. 260; Zemahşerî, el-Keşşâf, s. 445; İbnü’l-Cevzî, Nüzhetü’l-a’yün, s. 364-366; İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 321; Firûzâbâdî, Besâ’ir, III, s. 187.

¹¹¹ et-Tevbe, 9/91.

¹¹² et-Tevbe, 9/93.

mallarını yiyebilecekleri ve bu yüzden de hiçbir günahlarının olmayacağı iddiasında bulduklarına işaret edilmektedir.¹¹³

3.11. Bağ, Bağlantı, İlişki

Allah, göklerin parçalanacağı ve meleklerin bölük bölük ineceği dehşetli bir kıyamet sahnesinde zalimlerin pişmanlıklarını şöyle bildirmektedir: “O gün zalim kimse ellerini ısıracak ve şöyle diyecek: Eyvah! Keşke peygamber ile birlikte bir yol tutsaydım!”¹¹⁴ İbn Manzûr (711/1311) ve Fîrûzâbâdî (817/1415), buradaki sebîl kelimesine “bağ, ilişki ve bağlantı” manalarını vermişlerdir.¹¹⁵ Yani o zâlimler, “keşke Peygamber ile ilişkiyi, bağımlı sıkı tutsaydım da beni saptıran şu falancayı dost edinmeseydim” diyeceklerdir. Muhammed Esed (1992), bu âyet ile ilgili şu yorumu yapmaktadır: “Âyette geçen “resûl” ve “zalim” (haksızlık yapan / haksızlığı kendisine yol edinen) terimleri, Allah’ın bütün resûllerini ve onlara bilinçli olarak karşı çıkan herkesi ifade etmek üzere cins ya da tür belirtici anlamda kullanılmaktadır. Benzer şekilde, sonraki âyette geçen “falanca” tabiri de,¹¹⁶ kişinin yoldan çıkmasına vesile olan kişi yahut kişileştirilmiş güçleri dile getiren genel bir ifadedir.”¹¹⁷ Âyette belirtilen “yol tutma” tabiri de bu üç grup arasındaki ilişkiyi göstermek için kullanılmıştır.

3.12. İtaat

Allah, Müzzemmil sûresinde¹¹⁸ müşriklere dünyada iken peygambere iman edip kendilerini kurtarmalarını öğütleyip, onları kıyametin ve cehennemin dehşetli sahneleri ile korkuttuktan sonra devamında şöyle buyurmaktadır: “İşte bu bir öğüttür, artık dileyen, Rabbine ulaştıran bir yol tutar.”¹¹⁹ Müfessirler, bu âyetteki sebîl kelimesine “iman ve amel yoluyla itaat” manasını vermişlerdir.¹²⁰ Aynı şekilde Furkân sûresinin 57. âyetinde geçen sebîl kelimesi de söz konusu manaya gelmektedir: “De ki: Ben buna karşılık sizden, dileyen kimsenin Rabbine giden (iman ve amel yoluyla itaat¹²¹) yolu(nu) tutmasından başka herhangi bir ücret istemiyorum.”

¹¹³ Komisyon, a.g.e., I, s. 607.

¹¹⁴ el-Furkân, 25/27.

¹¹⁵ İbn Manzûr, a.g.e., XI, s. 321; Fîrûzâbâdî, Besâ’ir, III, s. 185.

¹¹⁶ “Yazıklar olsun bana, keşke falanı dost edinmeseydim.” el-Furkân, 25/28.

¹¹⁷ Esed, a.g.e., s. 731.

¹¹⁸ el-Müzzemmil, 73/11-18.

¹¹⁹ el-Müzzemmil, 73/19; Ayrıca bk. el-İnsân, 76/29.

¹²⁰ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve’n-nezâ’ir, s. 193; Taberî, a.g.e., XXIII, s. 393; Dâmegânî, a.g.e., s. 230; Zemahşerî, el-Keşşâf, s. 1153.

¹²¹ Zemahşerî, el-Keşşâf, s. 750; Beyzâvî, Kâdî Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer, Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl, Dersâadet Yayınları, İstanbul, ty., II, s. 145.

3.13. Hidayet, Kurtuluş

Allah, Şûrâ sûresinin 46. âyetinde inkârcıların cehennemde ateşe sokulurken çektikleri azabı, hissettikleri derin pişmanlığı ve orada Allah'tan başka bir dost ve yardımcının olmayacağını haber verdikten sonra şöyle buyurmaktadır: "...Allah kimi (hidayetten)¹²² saptırırsa artık onun (hidayete / hakka götürecektir)¹²³ hiçbir yolu yoktur."

Allah, Nisâ sûresinin 88. ve 143. âyetlerinde münafıkların içinde buldukları psikolojik hallerini, onların müminlerden ayrılan bariz özelliklerini ve müminler hakkındaki kötü emellerini haber vermiştir. Her iki âyetin de son kısmında ise artık onların İslâm'ı kabul etmeyeceklerini, hidayetleri konusunda da Müslümanların elinden hiçbir şey gelemeyeceğini bildirmiş ve şöyle buyurmuştur: "...Allah kimi şaşırırsa artık sen ona bir yol (hidayet / kurtuluş¹²⁴) bulamazsın."

3.14. Hidayet Yolu

Allah, insanoğlunu imtihan için yaratmış,¹²⁵ sonu cennet ve cehennem ile biten yolları tanıtmış ve insanları diledikleri yolu takip etmeleri konusunda serbest bırakmıştır. Bu gerçek İnsân sûresinin 3. âyetinde şöyle açıklanmaktadır: "Biz ona yolu gösterdik. Artık ister şükreder isterse nankör olur." Bu âyetteki sebîl kelimesi, insanın bir ömür boyu üzerinde yürümesi gereken "resûllerin gösterdiği¹²⁶ hidayet yolu¹²⁷" olarak tefsir edilmiştir. Mukâtil b. Süleyman, Mâide sûresinin 60. ve 77. âyetlerinde geçen "sevâü's-sebîl" tamlamasını da "hidayet yolu" olarak anlamlandırmıştır.¹²⁸

3.15. Menfez, Geçit, Geçiş Yolu

Fîrûzâbâdî, Hz. Mûsâ ile yanındaki gencin azık olarak sakladıkları balığın canlanıp denize doğru yol almasının haber verildiği Kehf sûresinin 61. âyetinde geçen sebîl kelimesine "menfez, geçit, geçiş yolu" anlamlarını vermiştir.¹²⁹ "Onlar iki denizin birleştiği yere varınca, balıkların unuttular. (Balık) denizde bir akıntıya doğru (bir menfez, geçit bulup) kendi yolunu tuttu."¹³⁰

¹²² Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-nezâ'ir, s. 193; Dâmegânî, a.g.e., s. 229.

¹²³ Mahallî - Süyûtî, a.g.e., s. 645.

¹²⁴ Beyzâvî, a.g.e., I, s. 229.

¹²⁵ el-Mülk, 67/2.

¹²⁶ Mahallî - Süyûtî, a.g.e., s. 781.

¹²⁷ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-nezâ'ir, s. 193; Dâmegânî, a.g.e., s. 229; Neseî, a.g.e., IV, s. 1327; Fîrûzâbâdî, Besâ'ir, III, s. 187.

¹²⁸ Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-nezâ'ir, s. 193.

¹²⁹ Fîrûzâbâdî, Besâ'ir, III, s. 187.

¹³⁰ Aynı mana için bk. el-Kehf, 18/63.

4. Sebîlüllah -Allah'ın Yolu- Kavramı

Sebîl kelimesinin Kur'an'da öne çıkan kullanım şekli, lafza-ı celâl ile birlikte oluşturdukları sebîlüllah formudur. Kelime bu terkibe girince hakikî manadaki yol anlamından çıkmakta ve mecazî bir anlam ifade etmektedir. İnsanların ayak basıp üzerinde yürüdükleri yol nasıl onları bir hedefe götürüyorsa sebîlüllah da insanları itikat ve amelde Allah'ın rızasına götürmektedir. Bu açıdan sebîlüllah farz, nafîle ve diğer amelleri yapmak suretiyle Allah'a yaklaşmayı ve O'nun rızasını kazanmayı hedefleyen tüm eylemlerin bir adı olmaktadır.

Sebîlüllah, Kur'an'ın İslâm'a özgü bir medeniyet ve dünya görüşü oluşturmak için kullandığı anahtar kavramlardan biridir. Sebîlüllah kavramı, dünya ve âhîret hayatında insanlara yararlı olan, insanlığın iyi yönde gelişmesini sağlayan bütün hayırlı işleri ihtiva etmektedir. Kur'an ve sünnet, bu kavramla insanları daha adil bir sosyal düzen kurmaya sevk etmektedir. Nitekim bu kavramın yer aldığı âyetlerde Allah yolunda infâk, hicret ve savaşın emredilmesi bu tespiti doğrular mahiyettedir. Bu bakımdan İslâm terminolojisinde sebîlüllah, halkın maslahatı ve toplumun mutluluğu amacıyla geçici dünya kazançları arzulanmaksızın yapılan her ameli içermektedir. Ayrıca İslâm'a özgü, maddî menfaat ve isteklerden uzak, sırf Allah rızası için olan işler için de kullanılmaktadır. Genel olarak sebîlüllah, tüm insanlığın kurtuluşu adına Allah'ın yoluna, dinine, Kur'an'ın ihtiva ettiği ve Allah Resûlü'nün bizzat tatbik ederek gösterdiği imanî, ahlâkî, insanî, terbiyevî ve ictimâî alanlardaki öğretilerine daveti kapsamaktadır. Kısaca sebîlüllaha davetin, İslâm'ın bizzat kendisine davet olduğu söylenebilir.¹³¹

5. Kur'an'da Yol Anlamına Gelen Diğer Kelimeler

5.1. Tarîk (طريق)

Arap dilinde yol anlamında kullanılan birinci derecedeki kelime olan¹³² “tarîk” ayakla vurulan (gezilen) yol¹³³ demektir ve Lisanü'l-Arab'ta eş anlamlısı olarak sebîl kelimesi verilmektedir.¹³⁴ Genel olarak bakıldığında tarîk, mecazî olarak Allah'a götüren manevî yol; günlük dilde ise ister dar veya geniş isterse patika veya asfalt olsun her türlü yol manasına

¹³¹ Bkn. el-En'âm, 6/151-153; en-Nahl, 16/125.

¹³² Ege, “a.g.m.”, s. 21-59.

¹³³ İsfahânî, a.g.e., s. 303.

¹³⁴ İbn Manzûr, a.g.e., X, s. 220.

gelmektedir. Bu kelimedden türetilen tarîkat kelimesi, “insanın, -övülen veya yerilen - herhangi bir davranışı, iş yaparken tuttuğu her türlü yol, gidişat, sîret, kişilik, tutulan ve takip edilen metot” manasına gelmektedir.¹³⁵ Tâhâ sûresinin 63. âyetinde tarîkat kelimesi bu manada kullanılmıştır. “Dediler ki: Bunlar her halde iki sihirbazdır, sizi sihirleriyle yurdunuzdan sürüp çıkarmak ve örnek olarak tutturduğunuz yolunuzu yok etmek istemektedirler.”¹³⁶

Ebü'l-Bekâ (1095/1684), hepsi de yol anlamına gelen tarîk, sebîl ve sırât kelimelerinin arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır: Tarîk, olağan veya olağandışı olarak gece yolcusunun (yolcunun) yol olarak kullandığı her yere denilir. Sebîl ise, tarîk adı verilen bu yollardan gidilip gelinmesi alışkanlık haline gelmiş olanına yani sıkça kullanılan çeşidine verilen isimdir. Sırâta gelince kendisinde eğrilik ve kıvrım olmayan düz, eğimsiz, dosdoğru yollara (sebîllere) verilen isimdir.¹³⁷

Kur'an'da tarîk kelimesi “طَرِيقَ جَهَنَّمَ” (cehennem yolu)¹³⁸ ve “طَرِيقَ مُسْتَقِيمٍ” (dosdoğru yol)¹³⁹ şeklinde kullanılmıştır. Kelimenin çoğulu olan “تَرَائِكُ / تَرَائِقُ” ise Cin sûresinin 11. âyetinde “yollar”; Mü'minûn sûresinin 17. âyetinde ise “göğün tabakaları” anlamlarında kullanılmıştır. Kelimenin “تَارِيقُ / تَارِيقُ” olarak gelen ism-i faili “bir yola giren kişi, yolcu” anlamlarına gelmekle beraber yaygın olarak “gece gelen kişi” manasında kullanılmaktadır.¹⁴⁰ Gece gelen kişiye böyle denilmesinin nedeni kapıyı çalmaya ihtiyaç duymasıdır ki bunda “طَرِقَ” kelimesinin kök anlamlarından birinin “kapıyı çaldı” olmasının etkisi vardır. Ayrıca ışığı çok kuvvetli bir yıldızda da “Târık” ismi verilmiş ve Allah, Kur'an'da bu yıldızda yemin etmiştir.¹⁴¹

Kur'an'da “dosdoğru yol” manasına gelen “tarîk-ı müstakîm” terkihi, Hz. Peygamber'e gelerek Kur'an'ı dinleyip Müslüman olan cin kafilesi tarafından Kur'an'ın vasıfları arasında sayılmaktadır. “Dediler ki: Ey kavmimiz! Şüphesiz biz, Mûsâ'dan sonra indirilen, kendinden önceki kitapları doğrulayan, gerçeğe ve doğru yola ileten bir kitap dinledik.”¹⁴² Taberî, âyetteki tarîk-ı müstakîm terkihini “hiçbir eğriliğin olmadığı dosdoğru yoldur ki o da İslâm'dır” diyerek açıklamıştır.¹⁴³ Kurtubî, “hak din ve Allah'ın sağlam dini”¹⁴⁴

¹³⁵ İsfahânî, a.g.e., s. 303.

¹³⁶ Aynı mana için bk. Tâhâ, 20/104.

¹³⁷ Ebü'l-Bekâ, a.g.e., s. 513.

¹³⁸ en-Nisâ, 4/169.

¹³⁹ el-Ahkâf, 46/30.

¹⁴⁰ İsfahânî, a.g.e., s. 303.

¹⁴¹ et-Târık, 86/1-3.

¹⁴² el-Ahkâf, 46/30.

¹⁴³ Taberî, a.g.e., XXI, s. 182.

¹⁴⁴ Kurtubî, a.g.e., XIX, s. 229.

olarak; İbn Kesîr, “inanç bakımından hakka ve ameller bakımından dosdoğru yola ileten bir kitap”¹⁴⁵ olarak, Beyzâvî ise akâid ve şeriât olarak tefsir etmektedir.¹⁴⁶

5.2. Sırât (صراط)

Eğriliği bulunmayan, engebesiz, doğru, dosdoğru, açık yol manalarına gelen “sırât” kelimesi aslında “s-r-t / سَرَطٌ” kökünden gelmektedir. Fakat “ط / tâ” harfinin kalın olması nedeniyle oluşan söylenişteki zorluğu gidermek amacıyla “س / sîn” harfi “ص / sâd” harfine dönüştürülmüştür.¹⁴⁷ İbn Fâris (395/1004), kelimenin bu kökten geldiğini söyleyen görüşün doğru olduğunu ifade ederek manasının “ayrılış ve gidişte gözden kaybolma” olduğunu kaydetmektedir. Buna göre “s-r-t / سَرَطٌ” fiilinin temel anlamı “yutmak veya çiğnemenen yutmaktır” ki yemek yutulduğunda kaybolduğu için böyle ifade edilmiştir. Geniş ve dümdüz yollarda gidenler, uzaklaşıp gözden kaybolduklarından dolayı mecazen yola da “yutan” anlamında “sırât” denilmiştir.¹⁴⁸ Araplar, bu kelimeyi istiâre yoluyla doğru veya yanlış tüm iş, davranış ve sözler için kullanmaktadırlar. Eğer bir iş veya söz doğru ise sırât kelimesi “müstakîm”, yanlış ise “i‘vicâc” sıfatları ile kullanılmaktadır.¹⁴⁹

Kur’an’da sırât kelimesi otuz üç yerde “müstakîm” kelimesi ile, dört yerde sevâe ve seviyy kelimeleri ile, sekiz yerde ise değişik şekillerde olmak üzere toplam kırk beş yerde geçmektedir.¹⁵⁰ Bu yerlerde sırât kelimesi, hakikî yol¹⁵¹ ve manevî yol -mecazen din yerine¹⁵²- olmak üzere başlıca iki temel anlamda kullanılmıştır.¹⁵³ Sırât-ı müstakîm terkihi “hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan, dümdüz, apaçık, hak ve dosdoğru yol” manasına gelmektedir. Burada yol kelimesinin dosdoğru diye nitelendirilmesi onun “hedefe ulaştırın en kısa yol” anlamına geldiğini gösterir.¹⁵⁴ İsfahânî, istikamet kelimesinin düz, doğru bir çizgi gibi olan yol hakkında kullanıldığını belirttikten sonra hak ve hakikât yoluna sırât-ı müstakîm isminin verildiğini ifade etmiştir. İnsanın müstakîm olmasının ise¹⁵⁵ dosdoğru, açık ve belli olan bu yola sıkıca sarılması ve ondan ayrılmaması demek olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁶

¹⁴⁵ İbn Kesîr, a.g.e., VII, s. 303.

¹⁴⁶ Beyzâvî, a.g.e., II, s. 398.

¹⁴⁷ Zemaşerî, el-Keşşâf, s. 29; Farklı bir açıklama için bk. Yazır, a.g.e., I, s. 121.

¹⁴⁸ İbn Fâris, a.g.e., III, s. 152; Zemaşerî, el-Keşşâf, s. 29; İbn Manzûr, a.g.e., VII, s. 313.

¹⁴⁹ Taberî, a.g.e., I, s. 171.

¹⁵⁰ Abdûlbâkî, a.g.e., s. 407.

¹⁵¹ el-A‘râf, 7/86; es-Sâffât, 37/23; Yâsîn, 36/66.

¹⁵² el-Fâtiha, 1/6; el-A‘râf, 7/153.

¹⁵³ Mukâtil b. Süleyman el-Vücûh ve’n-nezâ‘ir, s. 118.

¹⁵⁴ Hülya Alper, “Sırât-ı Müstakîm”, DİA, İstanbul 2009, XXXVII, s. 119.

¹⁵⁵ Bk. Fussilet, 41/6, 30; Hûd, 11/112.

¹⁵⁶ İsfahânî, a.g.e., s. 418.

Taberî, sırât-ı müstakîm terkinin “eğriliği bulunmayan açık bir yol” manasına geldiğinde müfessirlerin ittifak ettiğini,¹⁵⁷ Zemahşerî, bu terkipten murâdın “Hak yol ve İslâm dini” olduğunu kaydetmektedir.¹⁵⁸ Fahreddîn Râzî ise âyetlerde geçen sırât-ı müstakîmi, “insanın, Allah’tan başka her şeyden yüz çevirmiş; bütün kalbi, fikri ve zikriyle Allah’a yönelmiş olmasıdır” diye tarif etmiştir.¹⁵⁹ Kelimelerin etimolojisinden hareketle yapılacak en özlü tanım “aşırılığa kaçmayan doğru yol” şeklindedir. Âlimler, kişinin her durumda ve her zaman sırât-ı müstakîm çizgisinden sapmadan yaşamasının güçlüğüne dikkate almış ve bu sebeple olabildiğince istikamet sahibi olmayı tavsiye etmiştir.¹⁶⁰

Müminlerin ulaşmak için her namazda dua ettikleri sırât-ı müstakîm¹⁶¹ dünyadan cennete uzanan en kısa, düz, eğilip bükülmeden, yalpalamadan gidilecek yol olup Hz. Âdem’den bu güne kadar vahiy araçlığı ile bizlere bildirilen ve peygamberlerin, sâlihlerin, şehitlerin ve iyi insanların takip ettiği İslâm yoludur.¹⁶²

5.3. Şir‘a ve Minhâc (شريعة / منهاج)

“Şir‘a / شريعة” kelimesi, “yolu açık ve belli hale getirmek, yol açmak, kanun koymak, bir işe başlamak”¹⁶³ anlamlarına gelen “ş-r-a‘ / شَرَعَ” kökünden türemiştir. Sözlükte “kendisi aracılığıyla kolayca suya ulaşılan yol, insan ve hayvanların içtiği, suyu kesilmeyen ırmak,¹⁶⁴ herhangi bir su kaynağından su içmek veya almak için girilen yol,¹⁶⁵ açık ve belli yol,¹⁶⁶ yolun başı, başlangıç noktası¹⁶⁷” gibi manalara gelmektedir. İnsanlar o yolu kullanarak hem kendi hem de hayvanlarının susuzluklarını giderirler. Suyu gidilen yol, herkesin gidip gelmek zorunda olduğu bir yol olması sebebiyle ana yollara ve caddelere “şâri‘ / شَارِعٌ” denilmiştir.¹⁶⁸ “Şerîa‘ / شَرِيعَةٌ ve meşrea‘ / مَشْرَعَةٌ” kelimeleri aynı anlamı ifade etmelerine karşın istilahta “din konusunda takip edilen yol;¹⁶⁹ İslâm’a ait dinî, ahlâkî ve hukukî hükümlerin bütünü”¹⁷⁰ olarak kullanılan şeriat kelimesi yaygınlaşmıştır. Fîrûzâbâdî’ye göre bu kelime “yol” için isim

¹⁵⁷ Taberî, a.g.e., I, 172.

¹⁵⁸ Zemahşerî, Keşşâf, s. 29.

¹⁵⁹ Fahreddîn Râzî, a.g.e., I, s. 259.

¹⁶⁰ Alper, “a.g.m.”, XXXVII, s. 119.

¹⁶¹ el-Fâtiha, 1/7.

¹⁶² en-Nisâ, 4/69.

¹⁶³ Cevherî, a.g.e., III, s. 1236; İsfahânî, a.g.e., s. 258.

¹⁶⁴ İbn Manzûr, a.g.e., VIII, s. 175.

¹⁶⁵ Yazır, a.g.e., III, s. 254.

¹⁶⁶ İsfahânî, a.g.e., s. 258.

¹⁶⁷ Ebü’l-Bekâ, a.g.e., s. 524.

¹⁶⁸ Cevherî, a.g.e., III, s. 1236; Ezherî, a.g.e., I, s. 426.

¹⁶⁹ Cürçânî, Seyyid Şerif, Mu‘cemü’t-ta‘rifât, tah. Muhammed Sıddîk Minşâvî, Dârü’l-Fazîle, Kahire 2004, s. 109.

¹⁷⁰ Talip Türcan, “Şeriat”, DİA, İstanbul 2010, XXXVIII, s. 571.

olarak kullanılmış, sonradan mecazen “dindeki ilahî yol” manasında kullanılmıştır.¹⁷¹ Şeriat ile su yolu arasındaki benzetmenin inceliği şudur: “Kaynağın sağlamlığı ve güzelliği itibariyle Hakk’a götüren yola veya inananları inandıkları kaynağa götürdüğü için ilahî yola mecazen şeriat denilmiştir.¹⁷² Ebüssuûd Efendi (982/1574), bu âyetin tefsirinde su yolu ile şeriat ilişkisini şöyle açıklamaktadır: “Şir’a ve şeriat, suya giden yol demektir. Su, nasıl fâni hayatın sebebi ise din de ebedî hayatın kurtuluş sebebidir. Dolayısıyla kurtuluşa erdiren bir yol olması hasebiyle böyle bir benzetme yapılmıştır.”¹⁷³

Minhâc kelimesi “açık olmak, açıklamak” manalarındaki “n-h-c” kökünden türetilmiş olup “açık ve geniş yol” anlamında kullanılmaktadır.¹⁷⁴ Kur’an’da şir’a ve minhâc kelimeleri sadece birer defa ve şu âyette kullanılmıştır: “...Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk...”¹⁷⁵ Ezherî, şir’a ve minhâc kelimelerinin anlam bakımından birbirine yakın olduğunu söyledikten sonra şir’anın yolun baş tarafı, minhâcın ise devamlı ve kalıcı bir yol olduğunu belirterek aralarındaki ince mana farkına işaret etmektedir.¹⁷⁶ Ayrıca İbn Abbas’a (ra) göre “şeriat / şir’a” Kur’an’ın, “minhâc” ise sünnetin getirdiği hükümlerdir.¹⁷⁷ Hamdi Yazır, şir’anın zamanların, zeminlerin ve durumların değişmesiyle değişebilen, her milletin mensup olduğu peygambere indirilen özel hükümler yani dinin fûrûu (dalları); minhâcın ise daima sabit, açık ve devamlı olan Allah’a, peygamberlere, âhirete iman gibi dinin asılları olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸

5.4. Millet (ملة)

Zemahşerî, “millet” kelimesinin esas manasını “gidilen, tutulan, takip edilen yol”,¹⁷⁹ Zeccâc (311/923) ise “gidişât ve yol”¹⁸⁰ olarak kaydetmiştir. Bu kelime ile kastedilen yol, eğri veya düzgün olabilir. Buradan hareketle insanın hayatta tuttuğu yola mecazen millet; din de tutulan bir yol olduğu için ona da millet denilmiştir. Hamdi Yazır, millet kelimesi hakkında şu açıklamayı yapmaktadır: “Şehristânî’nin (548/1153) el-Milel ve’n-nihal’indeki beyanına göre din, şeriat, millet denilen şeyler hadd-i zatında hep aynı şeylerdir. Ancak itibar edilen manaya

¹⁷¹ Fîrûzâbâdî, Besâ’ir, III, s. 309.

¹⁷² İsmail Çalışkan, “İbn Rüşd’de Din Kavramının Muadilleri Olarak Şeriat ve Millet Kavramları”, Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu - İbnRüşd’ü Yeniden Düşünmek, CÜİF, Sivas 2009, c.1, s. 119-120.

¹⁷³ Ebüssuûd, Mehmed b. Mehmed el-İmadî, İrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kitabî’l-Kerîm, tah. Abdulkâdir Ahmed ‘Atâ, Mektebetü’r-Riyâdî’l-hadîse, Riyâd, ty., II, s. 69.

¹⁷⁴ İbn Manzûr, a.g.e., II, s. 383.

¹⁷⁵ el-Mâide, 5/48.

¹⁷⁶ Ezherî, a.g.e., XII, s. 434.

¹⁷⁷ Fîrûzâbâdî, Besâ’ir, III, s. 309; Ebü’l-Bekâ, a.g.e., s. 524.

¹⁷⁸ Yazır, a.g.e., III, s. 255.

¹⁷⁹ Zemahşerî, Esâsü’l-Belâga, II, s. 228.

¹⁸⁰ Zeccâc, a.g.e., I, s. 202.

göre, yine de her biri bir başka yönden diğerinden farklı bir anlam kazanır. İtikat ve iman bakımından din, amel ve tatbikat bakımından şeriat, sosyal bakımdan millet denilir... Millet, bir cemiyetin etrafında toplandığı ve üzerinde yürüdüğü diğer bir deyişle, ictimaî duygu ve telakkilerinin tâbi olduğu ve kitlesinin bağlı bulunduğu hâkim ilkeler ve takip edilen gidişattır, sülûk edilen yoldur.”¹⁸¹ Millet ve şeriat kelimeleri ile din kelimesinin kullanım açısından aralarındaki fark, din kelimesi Allah’a izafe edilirken, millet ve şeriat kelimeleri sadece peygamberlere ve ümmetlere izafe edilmesidir.¹⁸²

5.5. Necd (نجد)

Necd kelimesi “tepe, tümsek yer, yüksek tepelerdeki yol veya yukarıya doğru giden yol”¹⁸³ anlamına gelmektedir. Allah, Beled sûresinin 10. âyetinde insanoğluna verdiği nimetleri hatırlatırken; “Biz ona (insana) iki yol gösterdik” buyurmaktadır. Bu iki yoldan maksat, inançta hak ve bâtil, sözde doğru ve yalan, fiilde ise güzel ve çirkin yollara işaret eden bir meseldir.¹⁸⁴ Taberî, bu iki yolun hayır ve şer yolları olduğunu belirterek şu hadîsi nakletmektedir: “Hasan’ın şöyle dediğini işittim: ‘Biz, ona iki de yol gösterdik’ âyeti hakkında Allah Resûlü’nün şöyle buyurduğu bize anlatıldı: Ey insanlar! Bu iki yol, hayır ve şer yoludur. Şer yolu size hayır yolundan daha sevimli kılınmamıştır.”¹⁸⁵ Fahreddîn Râzî, dil âlimlerine göre “necd” kelimesinin “yüksekteki yol” manasına geldiğini, bakan kişiler için yüksek yerdeki bir yol nasıl açık bir şekilde görünüyorsa, Allah’ın delilleri de akıl için aynı şekilde açık olmasından dolayı bu kelimenin kullanıldığını kaydetmektedir.¹⁸⁶

5.6. Sünnet (سنة)

Sünnet kelimesi, “bir şeyi âdet olarak ihdas etmek, uzatmak, keskinleştirmek, akıtmak, dökmek” manalarındaki “s-n-n” kökünden gelmekte olup “tavsif edilmek kaydıyla iyi veya kötü gidişat, tarîkat (yol),¹⁸⁷ izlenen yol, hayat tarzı, örnek alınan uygulama, örf ve gelenek¹⁸⁸” demektir. Kelimedeki süreklilik, düzenlilik ve standartlık ifadesi en bariz şekliyle “senenu’t-tarîk”¹⁸⁹ kullanımında görülmektedir. Bu ifade “dümdüz uzanan yol”

¹⁸¹ Yazır, a.g.e., I, s. 399-400.

¹⁸² Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Ali, Mevsû’atü keşşâfi istilâhâtî’l-fünûn ve’l-‘ulûm, tah. Ali Dahrûc ve diğerleri, Mektebetü Lübnan, Lübnan 1996, I, s. 1018; Necefî, Alî Ekber b. Mahmûd, et-Tuhfetü’n-nizâmîyye fi’l-furûki’l-istilâhiyye, Haydarâbad 1312, s. 100.

¹⁸³ Yazır, a.g.e., IX, s. 223.

¹⁸⁴ İsfahânî, a.g.e., s. 472.

¹⁸⁵ Taberî, a.g.e., XXIV, s. 415-417; Ayrıca bk. Zemahşerî, el-Keşşâf, s. 1204; Kurtubî, a.g.e., XXII, s. 296; İbn Kesîr, a.g.e., VIII, s. 408.

¹⁸⁶ Fahreddîn Râzî, a.g.e., XXXI, s. 184.

¹⁸⁷ Cevherî, a.g.e., V, s. 2138.

¹⁸⁸ Murteza Bedir, “Sünnet”, DİA, İstanbul 2010, XXXVIII, s. 150.

¹⁸⁹ Ezherî, a.g.e., XII, s. 300.

manasında olup “sünnet”in de “dümdüz uzanan yol” anlamında kullanılması buradan kaynaklanmaktadır.¹⁹⁰

5.7. Rî‘ (رِيء)

Sözlükte “rî‘” kelimesi hem “dağ, tepe, yerden yüksek mekân” hem de “yol, girilen veya girilmeyen yol” manalarına gelmektedir.¹⁹¹ Katâde, Dahhâk, Kelbî, Mukâtil, Süddî ve bir kavle göre İbn Abbas, bu kelimeye “yol” manası verirlerken,¹⁹² Zeccâc buna “dağların arasındaki yol” manasını da eklemiştir.¹⁹³ Kurtubî ise bu iki mananın da sözlük kitaplarında bilinen manalar olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁴ Şuarâ sûresinin 128. âyetinde Hz. Hûd, kavminden iman etmek isteyenlere veya iman etmiş müminlere engel olmak için inkârcıların yaptıklarını şöyle kınamaktadır: “Siz her yola / yüksek yere bir alâmet bina yapıp boş şeylerle eğleniyor musunuz?”

Sonuç

Yollar insanları gitmek istedikleri yerlere ulaştıran vasıtalarlardır. Buradan hareketle hedefe ulaştıran faaliyetlerin tümüne yol (sebîl) adı verilmiştir. Ulaşılması gereken hedef Allah’ın rızası olunca, ona götüren tüm vasıtalara da “sebîlullah” denilmiştir. Kur’an’da yüz yetmiş altı defa geçen sebîl kelimesinin “yol, yolunda, uğruna, din, imkân, çıkış, çare, adet, gidişat, sebep, kusur, bahane, delil, ceza, sorumluluk, millet, ilişki, itaat, kurtuluş ve geçit” gibi çok çeşitli anlam yelpazesi vardır. Aynı zamanda Kur’an’da sebîl gibi “yol” manasını ifade etmek üzere sırât, tarîk, şir’a, minhâc, millet, necd, sünnet, rî‘ gibi kelimeler de kullanılmıştır.

Sebîl kelimesi, Allah lafza-ı celâli ile birlikte “Allah’ın yolu, Allah’ın uğruna, Allah rızası için” gibi manalara gelmektedir. Sebîlullah kavramı, ihlas ile yapılan ameller ile Allah’a yaklaşmayı ve O’nun rızasını kazanmayı ifade etmektedir. Allah’ın yolu, O’nun emrettiği iyilik çeşitlerinden her şeyi içeren ve vahiy aracılığıyla insanlığa sunulan bir hidayet yoludur. Bunun için sebîlullah terkibi, dünya ve âhiret hayatında insanlara yararlı olan, insanlığın iyi yönde gelişmesini sağlayan bütün hayırlı işleri ihtiva etmektedir. Kavramın sözlük anlamı ona bu geniş mana alanının kapılarını açmıştır.

¹⁹⁰ Bu kökten gelen kelimelerin çeşitli türevlerinin kullanılışı hakkında bk. Ömer Özsoy, Sünnetullah - Bir Kur’an İfadesinin Kavramlaşması, Fecr Yayınevi, 2. baskı, Ankara 1999, s. 48-54.

¹⁹¹ Cevherî, a.g.e., III, s. 1224; İbn Manzûr, a.g.e., VIII, s. 139.

¹⁹² Kurtubî, a.g.e., XVI, s. 55.

¹⁹³ Zeccâc, a.g.e., IV, s. 96.

¹⁹⁴ Kurtubî, a.g.e., XVI, s. 55.

Kur'an'da yol kavramının ifade ettiği mana alanı, bazı terkipler ile ifade edilmiştir. Allah'ın yolu (sebîlullah) aynı zamanda Rabb'in yolu (sebîlü Rabbik) ve müminlerin yoludur (sebîlü'l-mü'minîn). O yol, Rabb'e yönelenlerin yolu (sebîlü men enâbe ileyye) olup dosdoğru ve orta bir yoldur (sebîlü'r-rüşd / reşâd, sevâü's-sebîl, kasdü's-sebîl). Bu yol, sonunda Allah'ın rızasına ulaştırdığı için bir kurtuluş yoludur (sübülü's-selâm). Kur'an'da sebîl kelimesinin çoğulu (sübül) olmasına rağmen, sırât kelimesinin çoğulunun olmaması, sebîl olarak adlandırılan yolları takip eden kişilerin tekil olarak ifade edilen dosdoğru bir yola (sırât-ı müstakîme) ulaşacaklarını göstermektedir. Sırât, cennete uzanan geniş ve düz bir ana cadde olup birçok şeritten oluşmuştur. İşte bu şeritlerin her biri namaz, oruç, zekât, cihad, takvâ, davet, ahlaklı olmak vs. birer sebîldir ve müminleri cennete ulaştıran sübülü's-selâm yani cennetin yollarıdır.

Kur'an'da ifade edildiğine göre bu kutlu yolun (sebîlullah) karşısında ise yolun özelliğine atfen sapıklık yolu (sebîlü'l-ğayy), yola sevk ve teşvik edenlere atfen tâgûtların yolu (sebîlü't-tâgût), sapıklık yoluna uyanların vasıflarına atfen günahkârların yolu (sebîlü'l-mücrimîn), fesatçıların yolu (sebîlü'l-müfsidîn), bilmeyen câhillerin yolu (sebîlüllezîne lâ ya'lemûn), sonuçta yolun varacağı yer olarak cehennem yolu (sıratu'l-cehîm ve tarîku cehennem) bulunmaktadır.

Kur'an'da çeşitli kelimelerle ifadesini bulan yol kavramı, kişinin doğumuyla ölümü arasındaki maddî ve manevî tüm süreci kapsayan, dünya ve ahiret mutluluğunu hedefleyen ve Müslümanın her türlü işinde Allah'ın rızasını aramasını salık veren bir konuma sahiptir.

Kaynakça

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd (1987). el-Mu'cemü'l müfehres li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm. İstanbul: Çağrı Yayınları.

ALPER, Hülya (2009). "Sırât-ı Müstakîm". XXXVII. cilt. İstanbul: DİA.

ÂSİM Efendi, Mütercim (1305). el-Okyânûsü'l-basît fi tercümeti'l-Kâmûsi'l-muhît. İstanbul: Matbaatü'l-Osmaniye.

BEDİR, Murteza (2010). "Sünnet". XXXVIII. cilt. İstanbul: DİA.

BEGAVÎ, Ebu Muhammed (1409). Me'âlimü't-tenzîl. Riyad: Dâru Tayyibe.

BEYZÂVÎ, Kâdî Nâsıruddîn. Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl. İstanbul: Dersâdet Yayınları.

BİLMEN, Ömer Nasûhî. Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri. İstanbul: İpek Yayınları.

CEBEL, Muhammed Hasan (2010). el-Mu'cemu'l-iştikâkî el-mu'essale li-elfâzi'l-Kur'an. Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb.

CEVHERÎ, İsmâil b. Hammâd (1990). es-Sihâh. tah. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-melâyîn.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif (2004). Mu'cemü't-ta'rîfât. tah. Muhammed Sıddîk Minşavî. Kahire: Dârü'l-Fazîle.

ÇALIŞKAN, İsmail (2009). "İbn Rüşd'de Din Kavramının Muadilleri Olarak Şeriat ve Millet Kavramları". Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu - İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. cilt: I. s. 115-127.

ÇETİN, Abdurrahman (2012). Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi. İstanbul: Dergâh Yayınları. 2. Baskı.

DÂMEGÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed. el-Vücûh ve'n-nezâ'ir. tah. Abdülhamîd 'Ali. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye.

DOZY, Reinhart (1980). Tekmiletü'l-me'âcimi'l-'Arabiyye. çev. Muhammed Selîm Nu'aymî. Bağdat: Dârü'r-Reşîd.

KEFEVÎ, Ebü'l-Bekâ (1998). el-Külliyât. tah. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. 3. baskı.

EBÜSSUÛD, Mehmed b. Mehmed. İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerîm. tah. Abdulkâdir Ahmed 'Atâ. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdi'l-hadîse.

EGE, Ramazan (2004). "Tarîk, Sebîl, Sırât ve Şir'a Kelimelerinin Arap Dili Açısından Mukayeseli Anlamları ve Kur'an-ı Kerîm'de Kullanılışları". İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. sy. 19. s. 21-59.

ENDELÜSÎ, Ebû Hayyân (1993). el-Bahrü'l-muhît. tah. Adil Ahmed Abdulmevcud- Ali Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye.

ENDELÜSÎ, İbn Atıyye (2001). el-Muharrarü'l-vecîz. tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye.

ESED, Muhammed (2002). Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. basım.

- EZHERÎ, Ebû Mansur Tehzîbü'l-luga tah. Heyet. Kahire: Dârü'l-Mısriyye.
- FERÂHÎDÎ, Halîl b. Ahmed (2003). Kitâbü'l-'ayn müretteben 'alâ hurûfi'l-mu'cem. tah. Abdulhamid Hendâvî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye.
- FEYYÛMÎ, Ahmed b. Muhammed (1987). el-Misbâhu'l-münîr. Beyrut: Mektebetü Lübnan.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya'kub (1992). Besâ'iru zevi't-temyîz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz. tah. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: Mektebetü'l-İlmîyye.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya'kub (2005). el-Kâmûsü'l-muhît. tah. Muhammed Na'im. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. 8. baskı.
- HÎRÎ, Ebû Abdîrrahmân (1996). Vücûhü'l-Kur'ani'l-Kerîm. tah. Fâtima Yûsuf el-Hiyemî. Şam: Dârü's-Sekâ.
- IZUTSU, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar.
- İBN FÂRÎS, Ebu Hüseyin (1979). Mu'cemü mekâyîsi'l-luga. tah. Abdüsselam Muhammed Hârun. Dârü'l-Fikr.
- İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ' (1999). Tefsîrü'l-Kur'ani'l-'azîm. tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Riyad: Dâru Tayyibe, 2. baskı.
- İBN MANZÛR, Cemâleddin. Lisânü'l-'Arab. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İBNÛ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec (1987). Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir. tah. Muhammed Abdulkerîm er-Râzi. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. 3. baskı.
- İBNÛ'L-ESÎR, Mecdüddin (1963). en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser. tah. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Mektebetü'l-İslâmiyye.
- İSFAHÂNÎ, Râğîb, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an. tah. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- KOMİSYON (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıç, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş) (2006). Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. Ankara: DİB Yayınları. 2. baskı.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh (2006). el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an. tah. Abdullah et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- MAHALLÎ Celâleddin – Süyûtî Celâleddin. Tefsîrü'l-Celâleyn. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- MUKÂTİL b. Süleyman (2006). el-Vücûh ve'n-nezâ'ir fî'l-Kur'ani'l-'azîm. tah. Hatim Salih ed-Dâmin. Bağdat: Merkezi Cum'ati'l-Mâcid.

MUKÂTİL b. Süleyman (1998). et-Tefsîrû'l-kebîr. tah. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Merkezi Tahkîki't-türâs.

MUKÂTİL b. Süleyman (1980). Kitâbu tefsîri'l-hamsi mi'e 'âye mine'l-Kur'an. tah. Isaiah Goldfeld. Şifâ Amr (Filistin): Dârü'l-Meşrik.

NECEFÎ, Alî Ekber (1312). et-Tuhfetü'n-nizâmiyye fi'l-furûki'l-istilâhiyye. Haydarâbad.

NESEFÎ, Abdullah b. Ahmed (1993). Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl. İstanbul: Eda Neşriyat.

OKUYAN, Mehmet (2001). Kur'an'da Vücûh ve Nezâir -Çokanlamlı Kavramlar, Kelimeler ve Edatlar-. Samsun: Etüt Yayınları.

ÖZSOY, Ömer (1999). Sünnetullah - Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması. Ankara: Fecr Yayınevi. 2. baskı.

RÂZÎ, Fahreddîn (1981). Mefâtihu'l-gayb. Beyrut: Dârü'l-Fikr.

TABERÎ, Ebû Ca'fer (2001). Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an. tah. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr.

TEHÂNEVÎ, Muhammed A'lâ (1996). Mevsû'atü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm. tah. Ali Dahrûc ve diğeri. Lübnan: Mektebetü Lübnan.

TÜRÇAN, Talip (2010). "Şeriat". XXXVIII. Cilt. İstanbul: DİA.

URFALIOĞLU, Nur (2009). "Sebil". XXXVI. Cilt. İstanbul: DİA.

YAZIR, Muhammed Hamdi. Hak Dini Kuran Dili. sad. İsmail Karaçam ve diğeri. İstanbul: Azim Dağıtım.

YILDIZ, İbrahim (2015). Kur'an'da Sebîlullah Kavramı. Bursa: Emin Yayınları.

ZECCÂC, Ebû İshâk (1988). Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh. tah. Abdülcelîl Abdüh Şebelî. Beyrut: Alemü'l-kütüb.

ZEMAŞŞERÎ, Mahmud b. Ömer (1998). Esâsü'l-Belâga. tah. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye.

ZEMAŞŞERÎ, Mahmud b. Ömer (1998). el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl. tah. Halîl Me'mûn Şeyha. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.